

140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru²

140th anniversary of the Department of Middle Eastern Antiquities of the Louvre Museum

Słowa kluczowe: archeologia, sztuka, historia odkryć, starożytny Bliski Wschód, Biblia, kolekcje Muzeum Luwru

Key words: archaeology, art, history of discoveries, Ancient Near East, Bible, collections of the Louvre Museum

Streszczenie

Wystawa „1881-2021. Le département des Antiquités orientales a 140 ans” w Luwrze od lipca 2021 do lutego 2022 ukazała prawie półtora wieku historii francuskich badań i odkryć sztuki i archeologii starożytnego Bliskiego Wschodu i kierunki wykopalisk archeologicznych prowadzonych przez jeden z najstarszych na świecie ośrodków badawczych asyriologii i archeologii Biblijnej – Departament Starożytności Bliskiego Wschodu [*Le département des Antiquités orientales*, DAO] w Muzeum Luwru. Powstanie pierwszego w Europie ‘Muzeum Asyryjskiego’ jest ściśle związane z odkryciami dokonanymi przez francuskich asyriologów w połowie XIX wieku,

¹ Dr Dariusz Długosz, Muzeum Luwru (Paryż).

² To pierwsze polskie opracowanie historii badań archeologii Departamentu Starożytności Bliskowschodnich w Muzeum Luwru jest dedykowane, nestorowi polskich biblistów, profesorowi Edwardowi Lipińskiemu z Uniwersytetu w Leuven (Belgia), o którym pisałem ostatnio (Długosz 2022a, 173-176; Długosz 2022b). Autor pragnie tutaj niniejszym serdecznie podziękować profesorowi Jakubowi Sławikowi, redaktorowi naczelnemu „Rocznika Teologicznego” Chrześcijańskiej Akademii Teologii w Warszawie, za podjęcie mojej inicjatywy i publikację tego specjalnego numeru pisma dedykowanego profesorowi Lipińskiemu.

m.in. przez Paula Emila Bottę w 1847 roku w Dur Szarrukin (Chorsabad). Oficjalnie Departament został powołany w sierpniu 1881 roku do badań i ekspozycji „sztuki chaldejskiej, asyryjskiej, perskiej, fenickiej, żydowskiej i punickiej”, a jego zbiory wzbogacono o zabytki sztuki sumeryjskiej odkryte w Tello (Girsu) na południu Mezopotamii. Departamentem kierowali wówczas wybitni asyriolodzy: Léon Heuzey i François Thureau-Dangin. Jedną z największych i najbogatszych kolekcji sztuki i archeologii Bliskiego Wschodu jest wynikiem wielkich odkryć wybitnych współpracowników Departamentu, m.in. Felixa de Saulcy (Palestyna, 1850), Ernesta de Sarzec (Sumerowie 1877), Marcela Dieulafoya (Suza, 1884), Claude’a Schäffera i René Dussaud (Ras Szamra/Ugarit 1929) oraz André Parrota (Mari, 1933). Dziś Departament DAO posiada 137 628 eksponatów prezentowanych w trzech działach: Mezopotamia, Iran i Lewant. Jego pierwsza na świecie nowoczesna i interdyscyplinarna kolekcja „l’Orient méditerranéen dans l’Empire romain” (OMER) przedstawiająca skrzyżowanie kultur i religii wschodniego basenu Morza Śródziemnego w okresie Cesarstwa Rzymskiego powstała we wrześniu 2012 roku.

Abstract

The exhibition „1881-2021. Le département des Antiquités orientales a 140 ans” at the Louvre Museum from July 2021 to February 2022 illustrated almost a century and a half of the history of research and discovery of the art and archaeology of the ancient Near East and the directions of archaeology excavations conducted by one of the world’s oldest research center of Assyriology and Biblical Archaeology – Department of Middle Eastern Antiquities (DAO) of the Louvre Museum. The creation of the first ‘Assyrian Museum’ in Europe is closely related to the discoveries of French Assyriologists in the mid-nineteenth century, firstly by Paul Emil Botta in 1847 in Dur Sharrukin (Khorsabad). Officially, the Department was established in August 1881 for the study and exposition of ‘Chaldean, Assyrian, Persian, Phoenician, Jewish and Punic art’, and his collection was enriched with monuments of Sumerian art, discovered at Tello (Girsu) in the south of Mesopotamia. At that time, the Department was headed by eminent Assyriologists: Léon Heuzey and François Thureau-Dangin. One of the largest and richest collections of Middle Eastern art and archaeology is the result of great discoveries by outstanding collaborators of the Department, including Felix de Saulcy (Palestine, 1850), Ernest de Sarzec (Sumerians 1877), Marcel Dieulafoy (Suze, 1884), Claude Schäffer and René Dussaud (Ras Shamra/

Ugarit 1929) and André Parrot (Mari, 1933). Today, the Department has 137,628 objects presented in three sections: Mesopotamia, Iran, and the Levant. The world's first modern and interdisciplinary collection was created in September 2012 l'Orient méditerranéen dans l'Empire romain (OMER) showing the crossroads of Eastern Mediterranean cultures and religions during the Roman Empire.

Departament Starożytności Bliskowschodnich zaprezentował publiczności Muzeum Luwru od lipca 2021 do lutego 2022 wyjątkową i okolicznościową ekspozycję pt. „1881-2021. Le département des Antiquités orientales a 140 ans [140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich 1881-2021]”, której komisarzem była Hélène Le Meaux, kustosz Departamentu³. Już ponad 175 lat temu w dniu 1 maja 1847 r. powstało pierwsze ‘muzeum asyryjskie’ w Luwrze, gdzie można było podziwiać zabytki starożytnej Asyrii, po raz pierwszy udostępniono wtedy artefakty odkryte podczas wykopalisk pod kierunkiem Paula Emila Botte, konsula Francji w Mosulu, w okolicy jednej ze starożytnych stolic monarchii Sargona II w Dur-Szarrukin, na stanowisku Chorsabad (aktualnie w północnym Iraku ok. 15 km od Mosulu). Właśnie owa pierwsza wystawa starożytności asyryjskich stała się zaczynem jednej z największych i najbogatszych w świecie kolekcji sztuki i archeologii starożytnego Bliskiego Wschodu. Pierwsze ‘muzeum asyryjskie’ powstałe w 1847 r. zostało wtedy włączone do tzw. Departamentu Antyków, stanowiącego pionierską tego typu placówkę na świecie.

Jednakże Departament Starożytności Bliskowschodnich jako odrębna jednostka administracyjna muzeum Luwru powstał na mocy dekretu z dn. 20 sierpnia 1881 r. , gdzie konkludowano, że owa bogata kolekcja ‘*comprenait les monuments chaldéens, asyriens, perses, phéniciens, juifs et puniques* [obejmowała zabytki chaldejskie, asyryjskie, perskie, fenickie, żydowskie i punickie]’. I rzeczywiście, liczne dzieła sztuki i artefakty

³ Sala aktualności Departamentu Starożytności Bliskowschodnich, skrzydło Richelieu, poziom 0 (parter), Hall Colbert, sala nr 233. Długość 2020-2021a, 237-240.

archeologii stały u źródeł tego oryginalnej administracyjnej i zarazem muzealnej kreacji. Chodzi tu szczególnie o zabytki pochodzące z wykopalisk francuskich prowadzonych m.in. w Tello (starożytne Girsu), na południu obecnego Iraku, gdzie odkryto pozostałości po cywilizacji Sumerów. Jubileuszowa wystawa w Luwrze ukazała także szczególne dwie wybitne postaci związane z początkiem Departamentu: pierwszego kustosza Léona Heuzey'a (1831-1922)⁴, który piastował tę funkcję przez 52 lata oraz François Thureau-Dangina (1872-1944)⁵, kustosza muzeum,

⁴ Informacje dotyczące wielkich postaci badaczy archeologii i sztuki Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru mają w kontekście wystąpienia autora na XV Sympozjum Starożytny pt. „Bliski Wschód i jego dziedzictwo” (wrzesień 2022, Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego) wyłącznie informacyjny i subiektywny charakter; nie są one przedmiotem szczegółowych badań biograficznych.

Léon Heuzey (1831-1922), był francuskim archeologiem, przyjętym w 1885 r. do Akademii Sztuk Pięknych oraz członkiem Akademii Inskrypcji i Literatury. Mianowany profesorem historii starożytności w Państwowej Szkole Sztuk Pięknych (1862), w 1870 został asystentem kustosza Luwru, a w 1881 kustoszem. Był założycielem Departamentu Starożytności Bliskowschodnich. W 1874 został wybrany członkiem Instytutu Francuskiego. Profesor archeologii orientalnej w École du Louvre (1884), w 1891 r. został dyrektorem periodyku „Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale”, któremu zawdzięczamy liczne prace dotyczące starożytności orientalnej.

⁵ François Thureau-Dangin (1872-1944) był kustoszem w Departamencie Starożytności Bliskowschodnich Luwru, archeologiem i przede wszystkim wybitnym francuskim asyriologiem i epigrafikiem. Opublikował prace nad inskrypcjami sumeryjskimi odkrytymi przez Ernesta de Sarzec'a w Tello (starożytne Girsu) pod koniec XIX wieku. W 1905 r. opublikował „Inscriptions de Sumer et d'Akkad”; dzieło to, zawierające transkrypcję i tłumaczenie mezopotamskich inskrypcji królewskich, od archaicznego okresu Sumeru do drugiego tysiąclecia przed Chr., kładzie kres kontrowersjom na temat pochodzenia pisma klinowego i wyznacza decydujący etap w rozszyfrowaniu języka sumeryjskiego. W latach 20-tych XX wieku pojawiły się jego kolejne prace dotyczące języka Sumerów pt. „Syllabaire accadien” (1926), a w 1929 „Homomorphes sumériens”. W 1908 Thureau-Dangin został asystentem kustosza Departamentu Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze. W 1910 stworzył serię „Textes Cuneiformes du Louvre” i został współdyrektorem „Revue d'assyriologie et d'archéologie orientales”. W 1917 został wybrany członkiem Akademii Inskrypcji i Literatury. W 1925 roku objął kierownictwo i został kustoszem Departamentu Starożytności Bliskowschodnich, jednak trzy lata później musiał zrezygnować z powodu postępującej głuchoty, która dotknęła go podczas I wojny światowej. Następnie w latach 1928-1931 kierował wykopaliskami

asyriologa i archeologa, oraz znakomitego egigrafika, który odegrał wielką rolę w badaniu języków sumeryjskiego i akadyjskiego, a przede wszystkim był jednym z pionierów studiów asyriologii w Europie.

Stałe wzbogacanie różnych departamentów starożytności Luwru odbywało się odtąd poprzez zakupy, darowizny, ale także wysyłanie misji wykopaliskowych do stanowisk archeologicznych i dzielenie się dokonanymi tam odkryciami (Amiet, Caubet 1989, 1.05). W Grecji ta polityka wykopalisk jest zorganizowana przez Francuską Szkołę w Atenach, założoną w 1846 r. w Delfach i na Delos. Następnie misje wykopaliskowe będą zakładane i rozwijane na Bliskim Wschodzie, wraz z odkryciem Chorsabadu, oraz w Egipcie, Algierii, i Turcji. Z Francuskiej Szkoły w Atenach utworzono Francuską Szkołę w Rzymie (1875) i Francuski Instytut Archeologii Orientalnej w Kairze (IFAO, 1898), a następnie francuską misję archeologiczną w Persji w 1883 r. w celu prowadzenia wykopalisk w Suzie oraz francuską misję archeologiczną do Afganistanu w 1922 r.

Koniec XIX wieku przyniósł także powstanie Francuskiej Szkoły Archeologicznej i Biblijnej w Jerozolimie [*l'École biblique et archéologique française de Jérusalem*, EBAF], która została założona w 1890 roku jako *l'École pratique d'études bibliques* przez francuskiego dominikanina o. Marię-Josepha Lagrange'a. W 1920 r. przyjęła obecną nazwę, po uznaniu jej przez Akademię Inskrypcji i Literatury. Aby zrekompensować brak funduszy i umożliwić zakup dzieł sztuki przez Luwr, w 1897 r. utworzono Towarzystwo Przyjaciół Luwru, którego darowizny dla Luwru pochodziły od licznych darczyńców prywatnych i umożliwiały w formie mecenatu, zapisów i darowizn, wypełnienie luk w zbiorach.

w Arslan Tash i Tell Ahmar (dawniej Til Barsip), w sektorze dwóch asyryjskich stanowisk. Na przełomie 2005/2006 Departament Starożytności Bliskowschodnich Luwru zaprezentował wystawę pt. „Le déchiffrement du sumérien [Odszyfrowanie języka sumeryjskiego]” dedykowaną jego naukowym odkryciom.

1. Muzeum Asyryjskie w Luwrze 1847-1881

Jak wyżej wspomniano 1 maja 1847 r. zainaugurowano pierwsze w Europie 'muzeum asyryjskie'. Jego pierwotna kolekcja obejmowała grupę 37 płaskorzeźb przywiezionych z Chorsabadu przez francuskiego konsula w Mosulu Paula-Émila Bottę (Benoit 2003, 390-393). Zaprezentowano tam m.in. posągi wielkich skrzydlatych geniuszy tzw. *lamassu* przywiezionych z wykopalisk na terenie pałacu Sargona II w Chorsabadzie. Przy okazji warto tu dodać, że po mianowaniu Botty konsulem w Jerozolimie w 1848 r., dalsze wykopaliska w Chorsabadzie zostały wznowione dopiero w 1852 r. przez nowego konsula francuskiego Victora Place'a (1818-1875)⁶ z pomocą Henry Rawlinsona⁷ oraz epigrafika Julesa Opperta⁸ i orientalisty Fulgence Fresnela⁹. Wykopaliska zostały sfotografowane przez inżyniera Gabriela Tranchanda, a architekt Félix Thomas wykonał plany pałacu Sargona, które ilustrują książkę Victora Place'a, „Niniwa i Asyria”, wydaną w 1867 roku. Niestety większość dzieł, które Victor Place chciał sprowadzić do Francji, zatonała w Shatt-el-Arab podczas ataku Arabów w 1855 roku. Materiały archeologiczne

⁶ Victor Place (1818-1875) francuski dyplomata i archeolog. W 1851 roku zastąpił Paula-Émila Bottę w konsulacie w Mosulu i przejął wykopaliska Chorsabadu w Asyrii, w asyście Gabriela Tranchanda, który zadbał o wykonanie wielu zdjęć z wykopalisk dzięki pierwszemu użyciu dagerotypu w fotografii wykorzystanej naukowo w archeologii oraz malarza Félix Thomasa.

⁷ Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895) brytyjski żołnierz, dyplomata i orientalista-asyriolog. Czasami nazywany jest 'ojcem asyriologii'. Udało mu się skopiować inskrypcję z Behistun, którą odszyfrował w 1851 roku. Swoją kolekcję starożytności babilońskich, sasanidzkich i z królestwa Saby przekazał do British Museum, które wypłaciło mu w zamian dużą sumę, aby umożliwić dalsze prowadzenie wykopalisk w Iraku (Asyria i Babilonia), kierowanych przez Austena Henry'ego Layarda. Zob. Benoit 2003, 438-441.

⁸ Jules Samuel Oppert (1825-1905) francuski asyriolog niemieckiego pochodzenia, profesor Collège de France i prezes Akademii Inskrypcji i Literatury.

⁹ Fulgence Fresnel (1795-1855) francuski dyplomata i orientalista. W 1852 r. otrzymał kierownictwo naukowej ekspedycji do Mezopotamii i Medii, w której uczestniczyli także Félix Thomas, Jules Oppert i Edouard Perreymond, a którym rząd francuski powierzył badanie starożytności Mezopotamii.

znalezione w Babilonie, około czterdziestu skrzyń, zatonięły 20 maja 1855 r. w Tygrysie w pobliżu Kournah, po kolejnej próbie splądrowania łodzi, na której transportowano te fragmenty. Tylko uskrzydłony byk (*lamassu*) ważący 30 ton uniknął zatonięcia. W 1854 r. za czasów Napoleona III w Luwrze zbiory asyryjskie nazwano ‘muzeum Niniwy’. Nieco później (1860), do Lewantu wyruszył Ernest Renan¹⁰. Z tej wyprawy Renan przywiózł swoje największe dzieło „Życie Jezusa”¹¹ opublikowane w 1863 roku oraz liczne artefakty m.in. sarkofag Eszmunazara II, fenickiego króla Sydonu, który był pierwszym eksponatem w kolekcji sztuki Lewantu w zbiorach Departamentu Starożytności Bliskowschodnich (DAO).

2. Odkrycia podczas wykopalisk archeologicznych

Muzeum powiększało swoje zbiory antyków poprzez odkrycia archeologiczne i ich akwizycje za zgodą kraju, gdzie prowadzono wykopaliska¹². Oto krótka syntetyczna lista najważniejszych wykopalisk i odkryć archeologicznych na terenie starożytnego Bliskiego Wschodu prezentowanych tu według kryteriów geograficzno-chronologicznych

¹⁰ Ernest Renan (1823-1892) francuski pisarz, filolog, filozof i historyk. Istotna część jego pracy poświęcona jest religiom, np. „Historia początków Chrześcijaństwa” (7 tomów, od 1863 do 1881), której pierwszy tom poświęcony jest „Życiu Jezusa” (1863). W 1860 roku Ernest Renan, przy okazji francuskiej wyprawy naukowej, przeprowadził pierwszą misję archeologiczną do Libanu i Syrii. Mianowany w 1862 r. profesorem j. hebrajskiego w Collège de France, jednak został zawieszony po zaledwie czterech dniach po inauguracyjnym wykładzie za obrazę wiary chrześcijańskiej i publikację w 1863 roku „Życia Jezusa”, dzieła o Jezusie z Nazaretu uznanego wówczas za świętokradztwo.

¹¹ W 1863 r. wielki skandal wywołała publikacja książki „Życie Jezusa”, napisanej podczas jego pobytu w Ghazir w Libanie. Papież Pius IX nazwał go ‘europejskim bluźniercą’, a w 1864 r. minister edukacji publicznej Victor Duruy odwołał jego wykłady. Ta publikacja Renana zawiera kontrowersyjną wówczas tezę, zgodnie z którą życie Jezusa należy rozumieć jak biografię każdego innego człowieka, a Biblię należy poddać krytycznej analizie jak każdy inny dokument historyczny.

¹² Odnosnie do odkryć archeologicznych na obszarze starożytnego Bliskiego Wschodu zob. Benoit 2003, 509-621.

i historii odkryć poszczególnych znaczących stanowisk archeologii w kolekcji Muzeum Luwru.

2.1. Sumer

W 1877 r. Ernest de Sarzec¹³, wicekonsul Francji w Basrze, odkrył posągi rozrzucone na brzegach Shatt-el-Hai, niedaleko Tello (starożytne Girsu), a następnie jego wykopaliska, które odsłoniły zapomniany lud, Sumerów, pozwoliły na pierwszą prezentację tej nieznannej cywilizacji. Wówczas zaprezentowano w Luwrze liczne posągi przedstawiające Gudeę, sumeryjskiego księcia Lagasz, ok. 2130 r. przed Chr. Zabytki znalezione przez Sarzeca zostały uzupełnione licznymi darowiznami rządu Imperium Osmańskiego w 1888 r. i sułtana Abdula Hamida w 1896 r. Zbiory Luwru uzupełniły ponadto w XX wieku odkrycia z wykopalisk archeologicznych prowadzonych w latach 1929-1931 przez Henri de Genouillaca.

¹³ Gustave Charles Ernest Chocquin (przyjął nazwisko Sarzec po zakupie zamku Sarzec w Montamisé w 1880 r.) francuski dyplomata i archeolog (1832-1901). Po uzyskaniu od władz osmańskich wyłącznego prawa do prowadzenia prac wykopaliskowych w Iraku, rozpoczął w 1877 roku badania, odkrywając pierwsze ślady nieznaną dotąd cywilizacji, Sumerów, m.in. ich starożytną stolicę Lagasz. W 1878 r., minister spraw zagranicznych William Henry Waddington, przywożąc niektóre odkryte przez siebie obiekty z Iraku, zwrócił uwagę Léonowi Heuzey, zastępcy kustosa Luwru, na te artefakty o nieznanym stylu. Léon Heuzey, mianowany dyrektorem departamentu DAO Luwru, będzie wsparciem dla Sarzeca w jego wykopaliskach, podczas których odkryto bardzo cenne artefakty archeologiczne, nabyte przez Luwr, m.in. posągi gubernatora miasta-państwa Lagasz, Gudei, stelę zwycięstwa Eannatuma, króla Lagasz, zwaną 'Stelą Sępów', jeden z najstarszych zabytków odkrytych w Mezopotamii, nadto zbiory 'biblioteki' glinianych tabliczek terakotowych i cylindrycznych pieczęci.

2.2. Elam, Iran i Persja

W 1884 r. inżynier Marcel Dieulafoy i jego żona Jane¹⁴ prowadzili wykopaliska na stanowisku w Suzie, gdzie odkryli górne poziomy i ujawnili pozostałości konstrukcji z czasów Achemenidów. Dieulafoy odkrył tam w 1884 roku m.in. 'fryz łuczników' z pałacu (Apadana) króla Dariusza i sprowadził ów fryz w 1886 roku do kolekcji Luwru.

2.3. Akad

To właśnie wykopaliska prowadzone przez inżyniera Jacquesa de Morgana¹⁵ i francuską misję archeologiczną w Persji, w Suzie, na starszych poziomach, umożliwiły Marcelowi Dieulafoy'owi odnalezienie najważniejszych zabytków z epoki władców Akadu zdeponowanych później w zbiorach Luwru. Najważniejsze z nich to Stela Zwycięstwa Naram Sina, Kodeks Praw Hammurabiego i tzw. Królewska Głowa, prawdopodobnie wizerunek króla Babilonii, Hammurabiego z XVIII w. przed Chr.

¹⁴ Marcel-Auguste Dieulafoy (1844-1920), francuski archeolog i mąż archeolożki Jane Dieulafoy. W 1881 r. w drodze do Teheranu odwiedził Ateny i Konstantynopol, następnie prowadził ekspedycję do Suzy, gdzie widział ruiny pałacu eksplorowane przez Williama Loftusa trzydzieści lat wcześniej. Ta krótka wizyta w Suzie stała się powodem kontynuowania prac wykopaliskowych w Suzie, gdy uzyskał fundusze z powstałego właśnie nowego Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Luwru. Odtąd małżonkowie Dieulafoy powracali regularnie do Persji, gdzie prowadzili prace wykopaliskowe. Ponadto zawarto wtedy porozumienie między rządami francuskim i perskim o podziale znalezisk: odkryte monety dzielono po równo, z wyjątkiem metali szlachetnych. Zasadnicze prace wykopaliskowe miały miejsce zimą 1885 i 1886 roku, kiedy Dieulafoy badał pałac (Apadana) zidentyfikowany wcześniej przez Loftusa.

¹⁵ Jacques de Morgan (1857-1924) francuski prehistoryk, archeolog, egiptolog i iranolog. Jego wykształcenie jako inżyniera budownictwa lądowego w École des Mines de Paris oraz obowiązki zawodowe jako inżyniera górnictwa dały mu możliwość zbadania i odkrycia nowych stanowisk archeologicznych. Jest w szczególności znany jako odkrywca Kodeksu Praw Hammurabiego w 1901 roku w Suzie (Iran). Został mianowany w 1897 r. w Persji generalnym delegatem Ministerstwa Oświaty Publicznej i powierzono mu wykopaliska na terytorium Iranu, głównie w Suzie, gdzie odkrył w 1901 roku m.in. obelisk Maniszuszu, stelę Narâm Sina, statuę Napirasu i wspomniane Prawa Hammurabiego.

2.4. Górna Mezopotamia

Misja kierowana przez François Thureau-Dangina w dwóch kampaniach przeprowadzonych w Arslan Tash, w Górnej Mezopotamii oraz w Tell Ahmar, nad Eufratem, z udziałem księdza Augustina-Georges Barroisa, profesora Georges Dossina, Maurica Dunanda i Josepha Darrousa umożliwiła sprowadzenie dużej partii dzieł do Luwru w 1928 r.

2.5. Lewant, Palestyna, Kartagina

Wykopaliska w Ugarit (Ras Szamra) na północnym wybrzeżu Syrii, prowadzone przez Clauda Schaeffera¹⁶ i René Dussauda¹⁷ w 1929 roku, wzbogaciły zbiory Luwru. Następnie André Parrot¹⁸ w 1933 roku rozpoczął wykopaliska w Mari.

Kampanie wykopaliskowe były podejmowane także w Kartaginie, kolonii fenickiej na terenie dzisiejszej Tunezji, w szczególności przez tzw. białych

¹⁶ Claude Frédéric-Armand Schaeffer (1898-1982) francuski archeolog, który w 1929 r. rozpoczął badania na stanowisku Ras Szamra (Ugarit) i odkrył tablice z ugaryckim alfabetycznym pismem klinowym. Prowadził liczne prace wykopaliskowe na Bliskim Wschodzie. Od 1931 r. przez około pięćdziesiąt lat Schaeffer prowadził prace wykopaliskowe w Ugarit, przerwane tylko w latach 1940-1947, i dokonał tam ważnych odkryć archeologicznych i epigraficznych, rozpoznając na podstawie badań stratygraficznych pierwsze warstwy chronologiczne tego stanowiska datowane na początek okresu neolitu (VII tysiąclecie). W 1939 r. odkrył pałac królewski w Ugarit, który badał do 1956 r. oraz brąz, która ujawnia mistrzostwo metalurgii i wskazuje na związki kultury antojskiej z europejskimi kulturami bałkańskimi.

¹⁷ René Dussaud (1868-1958) francuski orientalista i archeolog. Jedno z jego głównych dzieł dotyczy religii Hetytów, Hurytów, Fenicjan i Syryjczyków (Dussaud 1945). Kustosz generalny w Departamencie Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze, którym kierował w latach 1928-1936, był znawcą inskrypcji semickich oraz m.in. współdyrektorem periodyku „Revue de l’histoire des religions”, a w 1920 r. założył przegląd orientalny „Syria”.

¹⁸ André Parrot (1901-1980) francuski pastor i archeolog, specjalista od starożytnego Bliskiego Wschodu. Był pierwszym dyrektorem Luwru od 1968 do 1972, po tym jak wcześniej – od 1946 do 1968 – kierował Departamentem Starożytności Bliskowschodnich.

ojców¹⁹, takich jak ojciec Delattre²⁰, założyciela przyszłego Muzeum Bardo w Tunisie, którego odkrycia są zdeponowane w Narodowym Muzeum Kartaginy. Inne odkrycia dokonane w Kartaginie przez misję Pricot de Sainte-Marie znalazły się na pokładzie statku Magenta, który, niestety eksplodował w porcie w Tulonie w 1875 roku. Zatonęła wtedy kolekcja 2080 stel punickich i posąg cesarzowej Vibii Sabiny (85-137), żony cesarza Hadriana. Ten zatopiony ładunek został częściowo odzyskany, ale trzeba było poczekać na poszukiwania podwodne prowadzone dopiero w latach 1995-1998, aby znaleźć statek i ponownie złożyć z wielu elementów m.in. głowę cesarzowej.

Wcześniej – w 1850 r. – Félix de Saulcy²¹ odwiedził Palestynę. Podczas swojej kampanii w latach 1863-1864 odkrył tzw. grobowiec królów w Jerozolimie. Odnalazł tam nietknięty sarkofag królowej Sattan, który przekazał Muzeum Luwru. Obecnie sarkofag jest eksponowany w tzw. kolekcji OMER [„l’Orient méditerranéen dans l’Empire romain”]. Warto tu wspomnieć, że podczas tej wyprawy Saulcy’emu towarzyszył fotograf Auguste Salzmann, który wykonał pierwsze naukowe fotografie zabytków archeologii Ziemi Świętej.

¹⁹ Misjonarze Afryki [łac. *Missionarii Africae*, w skrócie M.Afr] tworzą od 1868 r. Stowarzyszenie Misyjnego Życia Apostolskiego na prawie papieskim, znane również jako biali ojcowie.

²⁰ Alfred Louis Delattre (1850-1932) francuski duchowny i archeolog. Członek Stowarzyszenia Misjonarzy Afryki, został wysłany jako misjonarz do Algierii, następnie został kapłanem kościoła św. Ludwika w Kartaginie i kustoszem Muzeum Archeologicznego w Algierze. Mając bazę wykopalisk na wzgórzu Byrsa w Kartaginie, spędził tam ponad pięćdziesiąt lat swojego życia badając to najważniejsze stanowisko archeologiczne Kartaginy, w szczególności nekropole i bazyliki paleochrześcijańskie.

²¹ Louis Félicien Joseph Caignart de Saulcy, znany jako Félix de Saulcy (1807-1880) francuski archeolog i numizmatyk, kustosz muzealny i senator Drugiego Cesarstwa uważany za jednego z twórców tzw. archeologii biblijnej. W latach 1845 i 1850 podróżował do krajów śródziemnomorskich, do Turcji i Egiptu, następnie do Palestyny i Syrii, gdzie prowadził wykopaliska archeologiczne (m.in. w Jerozolimie).

3. Ewolucja kolekcji starożytności bliskowschodnich Luwru od końca XIX-go aż po XXI wiek

Przez cały XIX wiek i pierwszą połowę XX wieku zbiory Luwru rozwijały się dzięki badaniom i wykopaliskom prowadzonym przez francuskich dyplomatów i archeologów na Bliskim i Środkowym Wschodzie, a w szczególności na stanowiskach Chorsabad, Tello, Suza, Mari, Ugarit i Byblos. Plan muzeograficzny Departamentu nie ulegał wielkim zmianom, gdy w końcu XIX wieku umiejscowiono go na północy tzw. Dziedzińca Kwadratowego w skrzydle Sully. Pierwsze ponowne otwarcie muzeum po I wojnie światowej miało miejsce 12 stycznia 1919 r. Dla zwiedzających udostępniono wówczas kolekcję grecko-rzymskich rzeźb oraz dzieł sztuki egipskiej i asyryjskiej. W czasie II wojny światowej, 30 czerwca 1940 r. Hitler nakazał ambasadorowi Rzeszy w Paryżu Otto Abetzowi 'zabezpieczenie' zbiorów muzeów francuskich. Sześć pomieszczeń Departamentu Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze zostało wówczas częściowo opróżnionych, a zabytki wysłano do magazynów, gdzie także deponowano dzieła zrabowane bogatym Żydom i gdzie sam marszałek Rzeszy Hermann Göring dokonywał w maju 1941 r. selekcji dzieł do swojej rezydencji.

Po wojnie zabytki powróciły do Luwru, ale niestety w okresie powojennym nie nastąpiła żadna ewolucja w prezentacji muzeograficznej kolekcji sztuki starożytnego Bliskiego Wschodu. Dopiero w drugiej połowie XX w. w ramach projektu Wielki Luwr (1981-2000) w październiku 1997 r. nastąpiło zakończenie prac nad nową prezentacją kolekcji orientalnej na parterze północnego skrzydła kwadratowego dziedzińca Sully, zwanej Skrzydłem Sacklera (Persja, Lewant oraz Arabia), a znacznie później, bo dopiero na początku listopada 2003 r., zmieniono prezentację Kodeksu Praw króla Hammurabiego w ówczesnej sali nr 3 w skrzydle Richelieu.

Kolejny ważny etap prac wokół projektu Wielki Luwr miał swoją kulminację we wrześniu 2012 r., kiedy nastąpiła oficjalna inauguracja nowych sal sztuki islamu na dziedzińcu Viscontiego oraz

interdyscyplinarnej i multimedialnej kolekcji nazwanej OMER, czyli „Śródziemnomorskiego Wschodu w Cesarstwie Rzymskim” wokół tegoż dziedzina (skrzydło Denon). Następnie w styczniu 2019 r. zmieniono plan muzeograficznej prezentacji zabytków fenicko-punickich z Kartaginy w skrzydle Sully, natomiast już w październiku 2019 r. otwarto nowoczesne centrum magazynów i ochrony kolekcji Luwru w Liévin w pobliżu Lens na północy Francji w okolicy nowej Filli Luwru [*Louvre Lens*]. Była to olbrzymia operacja logistyczno-muzeologiczna, podjęta koniecznym przeniesieniem zabytków z magazynów paryskich Muzeum w ramach programu zabezpieczenia przeciwpowodziowego, który ukończono w 2023 roku. Na lata 2022-2029 zaplanowane jest ponowne otwarcie pomieszczeń mieszczących dawne magazyny, m.in. kolekcji anatolijskich w skrzydle Richelieu, zamkniętych od końca 2003 r. (Długosz 2018d).

Warto przedstawić tu przy okazji wykaz kustoszy, którzy kierowali Departamentem Starożytności Bliskowschodnich (zwanym w latach 1886-1925 „Zakładem Starożytności Orientu i Ceramiki Starożytnej”, do którego w latach 1945-2003 przyłączono zbiory sztuki islamu). Kustoszy wymieniono w kolejności chronologicznej:

- od 1881 do 1908: Léon Heuzey (1831-1922),
- od 1908 do 1910: Eugène Ledrain (1844-1910);
- od 1910 do 1924: Edmond Pottier (1855-1934);
- od 1925 do 1928: François Thureau-Dangin (1872-1944);
- od 1928 do 1936: René Dussaud (1868-1958);
- od 1937 do 1946: Georges Contenau (1877-1964);
- od 1946 do 1968: André Parrot (1901-1980);
- od 1968 do 1988: Pierre Amiet (1922-2021);

Gdy moja naukowa przygoda z Muzeum Luwru rozpoczęła się w połowie lutego 1994 r., Departament Starożytności Bliskowschodnich (DAO) przygotowywał się w ramach projektu Wielki Luwr do zmiany swojej muzeologicznej prezentacji. Pracami kierowały wówczas następujące badaczki-kustoszki:

- Annie Caubet, urodzona w 1942 r. orientalistka, archeolog, historyk sztuki starożytnego Bliskiego Wschodu. Honorowy Generalny Kustosz Dziedzictwa, kierownik Departamentu Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze w latach 1988-2005, badaczka w Centrum Narodowych Badan Naukowych (Oddział nr 8167 świat semicki). Wykopaliska archeologiczne: Meskene 1972-74 i Ras Szamra 1978 (Syria), Kition i Salamis 1972-2005 (Cypr), Suza (Iran) i Failaka (Kuwejt).
- Béatrice André-Salvini²², urodzona w 1949 r. i zmarła 24 listopada 2020 w Paryżu, francuska epigraficzka, specjalistka od starożytnej Mezopotamii. Generalna Kustoszka Dziedzictwa, w latach 2006-2015 kierowała Departamentem Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze, z którym była związana niemal czterdzieści lat. Poza konserwacją zabytków jej działalność w Departamencie polegała głównie na organizacji dwóch dużych wystaw: „Narodziny pisma” z Chistiane Ziegler (dla Egiptu) i „Babilon” (z Sebastianem Allardem dla sekcji malarstwa). Nadzorowała również projekt wystawy o sztuce i archeologii Arabii „Drogi Arabii” prowadzony przez inną kustoszkę Departamentu, Françoise Demange (Długosz 2011, 181-184).
- Marielle Pic²³, urodzona w 1955 r., francuska archeolog, specjalistka od Bliskiego Wschodu. Jej kariera dokumentalistki w Departamencie Starożytności Bliskowschodnich w Luwrze

²² B. André-Salvini w 1977 r. dołączyła do Departamentu Starożytności Bliskowschodnich kierowanego wówczas przez Pierra Amieta, jako kustoszka odpowiedzialna za zbiory epigrafiki przedislamskiej, zanim objęła stanowisko dyrektora Departamentu w 2005 r. Tam poznała swojego przyszłego męża, włoskiego archeologa Mirjo Salviniiego (ur. 1938) z Uniwersytetu w Rzymie, z którym prowadziła różne misje badawcze na Bliskim Wschodzie. Epigraficzka uczestniczyła w pracach kilku misji archeologicznych, m.in. w Ugarit (Syria) i Bahrajnie, gdzie była odpowiedzialna za publikacje tekstów klinowych.

²³ W latach 2011-2015 była kustoszem w Departamencie monet, medali i antyków w Bibliotece Narodowej Francji w Paryżu.

rozpoczęła się w 1982 r. Brała udział w wykopaliskach archeologicznych w Mari (1979-1980) oraz w Ugarit (1979-2010). Od lutego 2015 do grudnia 2021 kierowała Departamentem Starożytności Bliskowschodnich.

4. Dzisiejszy Departament Starożytności Bliskowschodnich w Muzeum Luwru

Od stycznia 2022 r. dyrektorem Departamentu jest Ariane Thomas, urodzona w 1983 r., kustoszka dziedzictwa, doktor historii sztuki i archeologii, absolwentka Sorbony, Szkoły Luwru i Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Od 2011 r. opiekowała się zbiorami mezopotamskimi w Luwrze. W 2016 roku była kuratorem wystawy „Historia zaczyna się w Mezopotamii” w Luwrze-Lens (Długosz 2016, 91-96), filii Luwru na północy Francji, której amerykańska wersja „Cywilizacja zaczyna się w Mezopotamii” była także eksponowana w Getty Villa w Los Angeles, a następnie jednym z kuratorów wystawy „Muzyka! Echa starożytności” zaprezentowanej w 2017 roku w Luwrze-Lens.

Nowa dyrektor Departamentu kierowała również projektem wirtualnej oraz multimedialnej prezentacji asyryjskiej stolicy króla Sargona II – Chorsabadu i brała udział w wykopaliskach archeologicznych w Uzbekistanie (prace sondażowe na stanowisku Ramitan i Paykend, 2012), w Arabii Saudyjskiej (stanowisko Dûmat al-Jandali, 2012-2015) i w Iraku (Kurdystan, stanowisko Bash Tapa, 2015). Jest członkiem zespołu Digitorient w Collège de France (Centre national de la recherche scientifique, oddział badań nr 7192), a ostatnio w ramach międzynarodowego programu wspieranego przez Międzynarodowy Sojusz Ochrony Dziedzictwa na Obszarach Konfliktowych (ALIPH) zaangażowała się w projekt odbudowy muzeum archeologicznego w Mosulu (Irak), poważnie zniszczonego podczas okupacji przez Państwo Islamskie.

Departament Starożytności Bliskowschodnich (DAO) przechowuje obiekty z regionu położonego między dzisiejszymi Indiami a Morzem Śródziemnym (Turcja, Syria, Irak, Liban, Izrael, Jordania, Arabia

Saudyjska, Iran, Afganistan). Oferuje prawie pełną panoramę starożytnych cywilizacji Bliskiego i Środkowego Wschodu. Jest to jedna z trzech największych kolekcji na świecie (obok *British Museum* w Londynie i *Pergamon Museum* w Berlinie) licząca ponad 150 000 eksponatów²⁴. Departament prezentuje 6 500 dzieł w około 30 salach, w tym arcydzieła, takie jak Kodeks Hammurabiego czy imponujące posągi geniuszy tzw. *lamassu* z pałacu Sargona II w Chorsabadzie. W dziejach Departamentu to pierwotnie akwizycje i darowizny miały olbrzymi wpływ na uzupełnianie zbiorów jego archeologicznej kolekcji. Dziś zbiory powiększają się głównie dzięki umowom partnerskim podpisanymi z krajami, w których znajdują się wykopaliska i przyjmują formę wieloletnich depozytów.

Chronologia kolekcji Departamentu, od epoki neolitu, aż po okres podboju arabskiego, ma swoje uzasadnienie w fakcie, że wiele cywilizacji narodziło się w regionie Bliskiego Wschodu, gdzie można zaobserwować pojawienie się pierwszej administracji politycznej, wojskowej i religijnej. To także kolebka pisma, które pojawiło się około 3300 przed Chr. w Uruk w Mezopotamii.

5. Kolekcje Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru

Z ponad 150 000 eksponatów, Departament Starożytności Bliskowschodnich Luwru prezentuje jedną z najważniejszych kolekcji na świecie w zakresie starożytnej historii, archeologii i sztuki Bliskiego Wschodu. Zbiory te obejmują około 8000 lat historii ogromnego terytorium rozciągającego się w pewnych okresach od Azji Środkowej po Hiszpanię i od Morza Czarnego po Ocean Indyjski. Od czasów neolitu w regionie tym pojawiło się wiele kultur i cywilizacji. Obecna prezentacja Departamentu Starożytności Bliskowschodnich skupia się wokół trzech głów-

²⁴ Lista najważniejszych kolekcji sztuki i archeologii oraz instytucji archeologii orientalnej na świecie zob. Benoit 2003, 635-637.

nych obszarów zbiorów, podzielonych według kryteriów geograficznych i kulturowych:

- Mezopotamia (Sumer, Akkad, Babilon, Assur, Anatolia) ekspozycja usytuowana na parterze w skrzydle Richelieu (Amiet, Caubet 1989c; Demange *et al.* 1994, 22-24),
- Iran (Suza, Elam, Imperium perskie Achemenidów) ekspozycja usytuowana na parterze w skrzydle Sully;
- Kraje Lewantu (regiony obecnie włączone do terytoriów Syrii, Libanu, Jordanii, Palestyny, Cypru, Libii, Izraela) ekspozycja usytuowana na parterze w skrzydle Sully wokół tzw. Dziedzińca Kwadratowego [*La Cour Carrée*].

Pośród najważniejszych zabytków w kolekcji Departamentu Starożytności Bliskowschodnich należy wymienić:

5.1. Mezopotamia

- Stela zwycięstwa Eannatuma, króla Lagasz, zwaną ‘Stelą Sępów’ – Tello (Girsu), kraj Sumerów ok. 2450 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 236 (Amiet, Caubet 1989d; Benoit 2003, 224-227). Ref. AO2347.
- Stela zwycięstwa Naram-sina, upamiętniająca zwycięstwo akadyjskiego króla nad górskim (płn.-wsch. Zagros) ludem Lulu-bejów – Sippar (Babilonia), Suza (Elam), ok. 2250 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 228 (Demange *et al.* 1994, 40-41; Benoit 2003, 260-262). Ref. SB4.
- Statuetka dygnitarza z królestwa Mari, Ebih-ila, w szacie typu *kaunakès*²⁵ z inskrypcją *ebih-il, nu bandà* [Ebih-i administrator wojskowy] – Tell Hariri (Mari), świątynia Isztar, ok. 2340 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 236 (Demange *et al.* 1994, 10-11). Ref. AO 17551.
- Statuetka siedzącego Gudei, księcia Lagasz, dedykowana bóstwu roślinności i płodności Ningiszidzi – Tello (Girsu), kraj

²⁵ Na temat terminu ‘*kaunakes*’: Brenniquet 2016, 1-22.

Sumerów, Trzecia Dynastia z Ur, ok. 2112-2004 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 228 (Demange *et al.* 1994, 45-48; Benoit 2003, 270-271). Ref. AO 3.

- Bazaltowy Kodeks Praw Króla Hammurabiego – Babilon, odkryty w Suzie (Elam), ok. 1750 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 227 (Demange *et al.* 1994, 62-65; Benoit 2003, 286-289). Ref. AO SB8.
- Skrzydlate Byki (*lamassu*) z Pałacu Sargona II – Chorsabad (Dur Szarrukin), Irak, epoka neo-asyryjska, ok. 721-705 przed Chr. Skrzydło Richelieu, parter sala 229 (Benoit 2003, 395-396). Ref. OO170578

5.2. Iran

- Statuetka królowej Napir-Asu, małżonki Untash-Napirisha – Suza (Elam), ok. 1345-1305 przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 304 (Demange *et al.* 1994, 150-151). Ref. SB 2731; AS 6061.
- Statuetka kobieca odziana w *kaunakès* zwana Księżniczką z Baktriany – Baktriana (Iran), ok. początek II tys. przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 305 (Benoit 2003, 314-317). Ref. AO 28056/31917.
- Głowica (kapitel) kolumny w sali audiencyjnej (Apadana) pałacu Dariusza I w Suzie – Suza (Elam), ok. 510 przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 307 (Benoit 2003, 450-452). Ref. AOD 1.
- Fryz ‘Łucznicy Dariusza’ z cegieł krzemionkowych z wielobarwną glazurą, z pałacu Dariusza I – Suza (Iran), ok. 510 przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 307 (Amiet, Caubet 1989a; Benoit 2003, 448-449). Ref. AOD 487.
- Archeologia epoki Seleukidów, Partów i Sasanidów – Iran, III w. przed Chr. – VII wiek, Skrzydło Sully, parter, sala 310.

5.3. Kraje Lewantu

- Statuetka antropomorficzna z Aïn Ghazal – Aïn Ghazal (Jordania), ok. 7 tys. przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 303 (Depozyt Muzeum Narodowego w Ammanie). Ref. DAO 96.

- Stela kananejskiego boga burzy Baala – Ras Szamra (Ugarit, Syria), ok. XV-XIII w. przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 301 (Demange *et al.* 1994, 179-182; Benoit 2003, 308-309). Ref. AO 15775.
- Stela Meszy, biblijnego króla Moabu – Dibân (Jordania), ok. 810 przed Chr. Skrzydło Sully, parter sala 303 (Długosz 2018a; *Méshe et la Bible* 2018; Benoit 2003, 370-371). Ref. AO 5066.
- Triada z Palmyry ukazująca bóstwa (Aglibôl, Baalszamim i MalakBêl) – Ouadi Miyah (Palmyra, Syria), ok. I wiek. Skrzydło Sully, parter sala 315. Ref. AO 19801.
- Stela Eszmunazara II, króla Sydonu – Nekropola Magharat Tablun, ok. 480 przed Chr. Skrzydło Sully, poziom podziemny, sala 311 (Benoit 2003, 468-469). Ref. AO 4806.
- Waza (Basen) rytualny z Amatonte – Świątynia Asztarte, Cypr, ok. 700-400 przed Chr., Skrzydło Sully, poziom podziemny, sala 316 (Długosz 2007b, 468-469). Ref. AO 22897.

5.4. Nowe sale śródziemnomorskiego Wschodu w Cesarstwie Rzymskim [*l’Orient méditerranéen dans l’Empire romain, zwana OMER*]

Dziewięć sal na powierzchni 2000 m² na skraju dziedzińca Viscontiego zostało otwartych 18 września 2012 roku (Długosz 2012, 179-182). Umożliwia to prezentację zbiorów dzieł sztuki we wspólnej przestrzeni; wcześniej eksponaty rozproszone były pomiędzy trzy departamenty: „Starożytności egipskie”, „Starożytności bliskowschodnie” oraz „Starożytności greckie, etruskie i rzymskie”. Po raz pierwszy na świecie można było ukazać sztukę należąca do dziedzictwa egipskiego, greckiego i rzymskiego oraz bliskowschodniego. Projekt ten, zwany popularnie „*Trois Antiques*”, jest wynikiem piętnastoletnich poszukiwań nowych pomieszczeń i nowoczesnego zdefiniowania programu prezentacji wraz z niezbędnymi pracami renowacyjnymi. Prezentowanych jest tu ponad 400 obiektów, z których większość była dotychczas przechowywana w magazynach z powodu braku miejsca ekspozycji. Oryginalną trasę

muzeologiczną zaprojektowała Marie-Hélène Rutschowscaya, kustoszka Departamentu Starożytności Egipskich i specjalistka sztuki koptyjskiej:

- Pierwsza sala poświęcona jest sztuce grobowej rzymskiego Egiptu z zabytkami z Antinoe, zachodniego Hermopolis, Terenuthis i zachodnich Teb.
- Druga sala przedstawia pomniki nagrobne z Bliskiego Wschodu o cechach asymilacji tradycji greckiej i rzymskiej.
- Trzecia sala prezentuje artefakty związane z kultem judaistycznym, a posąg Jowisza Heliopolitanskiego i zespół rzeźbiarski Mitreum z Sydonu ukazują różnorodność kultów wschodnich w czasach rzymskich.
- Czwarta sala przedstawia greckie wyobrażenia bóstw orientalnych i egipskich w okresie hellenistycznym, które weszły do rzymskiego panteonu.
- Piąta sala to zbiór rzymskich mozaik z Antiochii, w którym można obejrzyć wyjątkową bizantyjską mozaikę z kościoła św. Krzysztofa z Qabr-Hiram, odkrytą koło Tyru przez Ernesta Renana w 1861 r.
- Szósta sala przedstawia zabytki palestyńskie m.in. kielich z Cezarei (Palestyna) ilustrujący mityczne założenie miasta.
- Siódma sala poświęcona jest sztuce rzemiosła i życia elit rzymskiego Bliskiego Wschodu.
- W ósmej sali znajdują się ozdoby i koptyjskie szaty liturgiczne.
- Ostatnie sale prezentują sztukę koptyjską, freski z katedry w Faras (depozyty z Muzeum Narodowego w Warszawie) oraz obiekty z terenu starożytnej Nubii.
- Z kolekcji zabytków zwanej OMER należy wymienić następujące eksponaty:
- Późnoegipskie portrety trumienne z Fajum, okres grecko-rzymski (Cortopassi 2012, 407-411). Ref. MND 2047.

- Sala mozaik bizantyjskich – mozaika z kościoła św. Krzysztofa Qabr-Hiram i mozaika „Maison du bateau des Psychés”, ok. III w. Ref. MO 122346.
- Kielich z Cezarei w Palestynie, ukazujący mityczną fundację miasta, IV wiek. Ref. DAGER MND 2249.
- Ofiara z byka (tauroktonia), rzeźba ze świątyni Mitreum w Sydonie (Liban). (Bel *et al* 2012, 236-240). Ref. AO 22255/22256.
- Artefakty z Khirbet Qumrân nad Morzem Martwym (Izrael), I wiek (Długosz 2005, 121-129; Długosz 2006, 132-138; Długosz 2007a, 176-186; Długosz 2013, 183-188). Faksymile trzech tablic tzw. Zwoju Miedzianego 3Q15 (Brizemeure *et al* 2006; Ref. AO 31164/31165/31166). Gliniane naczynie z pokrywą do przechowywania zwojów rękopisów biblijnych 1Q46 (Bel *et al* 2012; Ref. AO 20147/20148) oraz fragment lnianej tkaniny do zawiązania zwoju biblijnego z Qumran, który jest przechowywany w magazynie z powodu konserwacji (Bel *et al* 2012, 234-235; Ref. AO 20149).

6. Aktualności i perspektywy Departamentu Starożytności Bliskowschodnich

W uzupełnieniu należy dodać, że od kilku lat Departament Starożytności Bliskowschodnich prezentuje swoje najnowsze prace z zakresu archeologii i dokumentacji konserwatorskiej w specjalnie poświęconej temu sali usytuowanej w Hallu Colberta (skrzydło Richelieu, parter sala 233), gdzie aktualnie można obejrzeć wystawę pt. „Byblos et Louvre. Recherches archéologiques au Liban 1860-2022”²⁶. Ekspozycja ukazuje historię odkryć francuskich w Libanie na przełomie XIX i XX wieku, m.in. misji archeologicznych Ernesta Renana w 1860 r.

²⁶ Komisariat wystawy powierzono: Sophie Cluzan, kustoszce Departamentu Starożytności Bliskowschodnich (DAO) i Julienowi Chanteau, archeologowi Departamentu DAO oraz Tanii Zaven z dyrekcji regionalnej Mont-Liban i Byblos (Dyrekcja Generalna Starożytności w Libanie).

i Pierra Monteta²⁷. W 2016 r. rozpoczął się nowy program wspólnych wykopalisk francusko-libańskich na stanowisku Byblos, stąd wystawa w Luwrze prezentuje najnowsze rezultaty tych prac, m.in. modelizację w 3D odkrytej nekropolii z okresu brązu (ok. 1800 przed Chr.) z licznymi hypogeami drążonymi w skałę oraz liczne obiekty kultu ofiarnego o cechach importu egipskiego. Ekspozycja była czynna w Muzeum Luwru do 11 września 2022 r.

W 2023 r. w programie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich planowane są dwie kolejne nowe wystawy: od stycznia 2023 r. w sali aktualności (skrzydło Richelieu, Hall Colbert, sala 233) można będzie obejrzeć ekspozycję pt. „Carthage et son sanctuaire. Des stèles pour la déesse Tanit”, której komisariat powierzono kustoszce Hélène Le Meaux (Le Meaux 2022, 88-89). Wystawa z okazji stulecia pierwszych wykopalisk archeologicznych i odkrycia tzw. Tophetu z Salammbô, czyli miejsca kultu będącego jednocześnie sanktuarium i nekropolią, poświęconą fenickim bóstwom Tanit i Baal Hammonowi, ukaże wyniki interdyscyplinarnych badań prowadzonych w Luwrze od 2015 r. W 2023 r. dostępna będzie także inna wystawa „Voyage en Turquie antique” pod dyktando Vincenta Blancharda, aktualnego zastępcy dyrektora Departamentu Starożytności Bliskowschodnich i fotografa Ferrante Ferranti, która zaprezentuje dwa wielkie odkrycia archeologii anatolijskiej: ruiny Hattusza (Bogazköy) stolicy imperium hetyckiego 1650-1200 przed Chr. i stanowisko Göbekli Tepe (Blanchard 2022, 96-98).

²⁷ Pierre Montet (1885-1966) francuski egiptolog, który pracował w 1910 r. we Francuskim Instytucie Archeologii Orientalnej (IFAO) w Kairze, prowadząc prace wykopaliskowe w Abu Rawash, na północ od Gizy, a następnie w środkowym Egipcie, gdzie badał grobowce na stanowiskach Assiut i Beni Hassan, a później również w pustynnych górskich regionach Wadi Hammamat w Górnym Egipcie, na terenie najstarszych kopalni złota między Nilem a Morzem Czerwonym. W 1923 r. na królewskiej nekropoli Jebail (Byblos) odkopał sarkofag Ahirama, który zawierał 21 z 22 znaków alfabetu fenickiego. Inskrypcje te są najstarszym przykładem alfabetu fenickiego, który stanowi pierwowzór wszystkich obecnych alfabetów.

7. Konkluzja

Jubileuszowa wystawa w Muzeum Luwru pt. „1881-2021. Le département des Antiquités orientales a 140 ans” odsłoniła i ożywiła sto czterdzieści lat historii Departamentu Starożytności Bliskowschodnich poprzez wystawy i archiwa, badania, publikacje oraz wykopaliska i odkrycia archeologiczne, które podkreślają jego pionierską rolę w rozwoju archeologii starożytnego Bliskiego Wschodu.

Z okazji 140-lecia Departamentu Starożytności Bliskowschodnich, jak i z perspektywy niemal 30-lecia mojej pracy w Luwrze, prezentowany zarys dziejów badań orientalnych jest dedykowany licznym jego współpracownikom, którzy od wielu pokoleń pracowali tam z talentem i poświęceniem: kustoszom, archeologom, epigrafikom, bibliotekarzom, konserwatorom, magazynierom i administracji. Niech mi będzie dane, przy tej okazji, wyrazić im wszystkim serdeczne słowa wdzięczności i uznania, a pamięć o ich dokonaniach niech pozostanie z nami na zawsze, za ich ogromny wkład w zachowanie cennego dziedzictwa archeologicznego i sztuki oraz najstarszych śladów kultury starożytnego Bliskiego Wschodu, uważanego za kolebkę naszej judeochrześcijańskiej cywilizacji. Niezmiernie bogate i wciąż odkrywane dziedzictwo starożytnego Bliskiego Wschodu wszystkich nas zgromadziło na XV Sympozjum pt. „Starożytny Bliski Wschód i jego dziedzictwo” na Uniwersytecie Szczecińskim²⁸!

Bibliografia

Amiet, Pierre, i Annie Caubet. 1989a. *Le décor du palais de Darius à Suze* (Serie Louvre Feuilles, Service culturel, Département des Antiquités orientales). Paris: Éditions Musée du Louvre.

²⁸ Tekst został wygłoszony podczas XV Sympozjum pt. „Starożytny Bliski Wschód i jego dziedzictwo” współorganizowane w dn. 22-23 września 2022 roku przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego we współpracy z Wydziałem Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutem Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Instytutem Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Amiet, Pierre, i Annie Caubet. 1989b. *La formation des collections du Département des Antiquités orientales* (Série Louvre Feuilletts, Service culturel, Département des Antiquités orientales). Paris: Éditions Musée du Louvre.
- Amiet, Pierre, i Annie Caubet. 1989c. *La Mésopotamie antique: Sumer, Babylone, Assyrie* (Série Louvre Feuilletts, Service culturel, Département des Antiquités orientales). Paris: Éditions Musée du Louvre.
- Amiet, Pierre, i Annie Caubet. 1989d. *La stèle des Vautours* (Série Louvre Feuilletts, Service culturel, Département des Antiquités orientales). Paris: Éditions Musée du Louvre..
- Bel, Nicolas, i Cécile Giroire, Florence Gambert, Marie-Hélène Rutschowskaya. 2012. *L'Orient romain et byzantin au Louvre*. Paris-Arles: Éditions Louvre et Actes Sud.
- Benoit, Agnès. 2003. *Arts et Archéologie: les civilisations du Proche Orient ancien* (Série Manuels de l'École du Louvre). Paris: Éditions Réunion des musées nationaux.
- Blanchard, Vincent. 2022. „Dans l'est anatolien. Voyage aux origines des civilisations.” *Grande Galerie. Journal du Louvre* 61 : 96-98.
- Brenniquet, Catherine. 2016. „Que savons-nous exactement du kaunakès mésopotamien?” *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 110 :1-22.
- Brizemeur, Daniel, i Noël Lacoudre, Émile Puech. 2006. *Le Rouleau de cuivre de la grotte 3 de Qumrân (3Q15). Expertise-Restauration-Épigraphie* (Studies on the Texts of Desert of Judah – École biblique et archéologique française de Jérusalem 2). Leiden: Brill.
- Cortopassi, Roberta. 2012. „Les nécropoles d'Antinoé.” W *L'Orient romain et byzantin au Louvre*. Red. Nicolas Bel, Cécile Giroire, Florence Gambert, Marie-Hélène Rutschowskaya, 407-411. Paris-Arles: Éditions Louvre et Actes Sud.

- Demange, Françoise, i Françoise Tallon, Elisabeth Fontan, Agnès Benoît, Annie Caubet. 1994. *Louvre, guide du visiteur, Les Antiquités orientales*. Paris. Édition de la Réunion des musées nationaux.
- Długosz, Dariusz. 2005. „Qumrân au Musée du Louvre.” *Revue de Qumran* 22 (85):121-129.
- Długosz, Dariusz. 2006. „Qumrân au Musée du Louvre.” *Annales* 9:132-138.
- Długosz, Dariusz. 2007a. „Archeologia Qumran w Paryżu.” W „Przezna-
czyłeś nas dla Twojej Prawdy” (4Q495). *Studia dla dr. Zdzisława J. Kapery w 65. rocznicę urodzin* (Rozprawy i Studia Biblijne 29).
Red. Waldemar Chrostowski, 176-186. Warszawa: Oficyna Wy-
dawnicza „Vocatio”.
- Długosz, Dariusz. 2007b. „Chypre et la côte du Levant aux IIe et Ier
millénaires” *The Polish Journal of Biblical Research* 6 (12): 201-205.
- Długosz, Dariusz. 2011. „Histoire d’Arabie. Cultures et civilisations
au Royaume d’Arabie Saoudite.” *The Polish Journal of Biblical
Research* 10 (19-20):181-184.
- Długosz, Dariusz. 2012. „Ouverture des nouvelles salles au musée du
Louvre: l’Orient méditerranéen dans l’empire romain.” *The Polish
Journal of Biblical Research* 11 (21-22): 179-182.
- Długosz, Dariusz. 2013. „Archéologie de Khirbet Qumrân au Musée
du Louvre.” *Annales* 15 :183-188.
- Długosz, Dariusz. 2016. „Histoire commence en Mésopotamie. Nouvelle
exposition événement au musée Louvre-Lens.” *The Polish Journal
of Biblical Research* 15 (30) : 91-96.
- Długosz, Dariusz. 2018a. „Méscha et la Bible. Quand une pierre raconte
la Bible.” *The Polish Journal of Biblical Research* 17 (33-34): 207-
210.
- Długosz, Dariusz. 2018b. „Nouvelles recherches autour de la Stèle
de Méscha.” *The Polish Journal of Biblical Research* 17 (33-34):
211-213.

- Długosz, Dariusz. 2018c. „Une nouvelle présentation au Département des Antiquités orientales Ougarit, une cité méditerranéenne.” *The Polish Journal of Biblical Research* 18 (35-36): 245-246.
- Długosz, Dariusz. 2018d. „Nouvelle exposition d'archéologie au musée du Louvre. Royaumes oubliés, de l'Empire Hittite aux Araméens.” *The Polish Journal of Biblical Research* 18 (35-36): 247-254.
- Długosz, Dariusz. 2020-2021a. „140 ans du Département des Antiquités orientales au musée du Louvre. L'exposition anniversaire.” *The Polish Journal of Biblical Research* 19-20 (37-40): 237-240.
- Długosz, Dariusz. 2020-2021b. „Le Rouleau de cuivre de Qumrân (3Q15): 70 ans après sa découverte et 60 ans après sa première publication.” *The Qumran Chronicle* 28-29:318-320.
- Długosz, Dariusz. 2022a. „Recenzja *Études d'histoire biblique* Lipiński Edward (Orientalia Lovaniensia Analecta 307), Edward Lipiński (Leuven: Éditions Peeters, 2022).” *The Polish Journal of Biblical Research* 21 (41-42): 173-176.
- Długosz, Dariusz. 2022b. „Studia dziejów biblijnych, czyli rzecz o nestorze polskiej biblistyki profesora Edwarda Lipińskiego.” *polskiFR*. Dostęp 2022.05.28. <https://polskifr.fr/opinie/studia-dziejow-biblijnych-czyli-rzecz-o-nestorze-polskiej-biblistyki-profesorze-edwardzie-lipinskim/>
- Dussaud, René. 1945. *Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Le Meaux, Hélène. 2022. „Carthage et son sanctuaire. Des stèles pour la déesse Tanit.” *Grande Galerie. Journal du Louvre* 61 : 88-89.
- Mésa et la Bible. Quand une pierre raconte la Bible*. 2018. Catalogue collectif de l'exposition au Collège de France sous la direction d'Alain Prochiantz. Paris: Collège de France-Musée du Louvre.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXV

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

Profesorowi Edwardowi Lipińskiemu

WARSZAWA 2023

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 10,7. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Dedykacja dla profesora Edwarda Lipińskiego</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	*7
ARTYKUŁY	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>Król jako pasterz w tekstach królewskich okresu starobabilońskiego (XX – XVII w. przed Chr.)</i>	151
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – punkt zwrotny w interpretacji historii Izraela i Judy?</i>	187
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POŁOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Wpływy Bliskiego Wschodu i Hellady na Biblię hebrajską – perspektywa historyczna</i>	199
JAKUB SŁAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to זנה</i>	249
*JAKUB SŁAWIK, <i>Rdzeń נאך w Biblii Hebrajskiej w relacji do זנה</i>	*101
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Pieśń nad Pieśniami na tle powieści greckich</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Warunki naturalne Zatoki Antiocheńskiej a rozwój historyczny miasta Seleucja Pieria (czasy hellenistyczne i rzymskie)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>Upadek an-Numana ibn al-Munzira (580–602 n.e.), ostatniego władcy al-Hiry</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru</i>	431
Wykaz autorów	*157

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

<i>To Professor Edward Lipiński</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biography of Professor Edward Lipiński</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliography of Professor Edward Lipiński</i>	*7
ARTICLES	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>The King as Shepherd in the Old Babylonian Royal Inscriptions (20th – 17th cent. BC)</i>	151
JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה</i>	187
*JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה (polish version)</i>	*101
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POLOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Near Eastern and Greek Influences on the Hebrew Bible – Historical Perspective</i>	199
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Song of Songs on the Background of Greek Novels</i>	249
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – a Turning Point in the Interpretation of the History of Israel and Judah?</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Natural conditions of the Bay of Antioch and historical development of the city of Seleucia Pieria (Hellenistic and Roman times)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>The Fall of al-Nu‘mān ibn al-Munḏhir (580–602 CE), the Last Ruler of al-Ḥīra</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140th anniversary of the Department of Middle Eastern Antiquities of the Louvre Museum</i>	431
List of authors	*157

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Piotr Briks, piotr.briks@usz.edu.pl, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin

Witold Tyborowski, tybor@amu.edu.pl, Pracownia Historii Starożytnego Bliskiego Wschodu, Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań

Janusz Lemański, janusz.lemański@usz.edu.pl, Instytut Nauk Teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Pawła VI nr 2, 71-459 Szczecin

Łukasz Niesiołowski–Spanò, l.niesiolowski@uw.edu.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Sławomir Poloczek, slawomir-poloczek@wp.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Kacper Ziemia, kaz@teol.ku.dk, Karen Blixen Plads 16, 2300 Copenhagen S, Denmark

Jakub Sławik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Michał Wojciechowski, m.wojciechowski@uwm.edu.pl, Liliowa 49, 11-041 Olsztyn

Paweł Filipczak, pawel.filipczak@uni.lodz.pl, Katedra Historii Bizancjum, Uniwersytet Łódzki, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź

Kamil Biały, bialykamil89@gmail.com, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin

Teresa Wolińska, teresa.wolinska@filhist.uni.lodz.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. A. Kamińskiego 27A; 90-219 Łódź

Dariusz Długosz, dariusz.dlugosz@louvre.fr; Musée du Louvre 75058 Paris 01 (France)